

УДК 340.111.5

Віхров Олександр Петрович –

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правових дисциплін
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Oleksandr P. Vikhrov –

doctor of juridical sciences, professor,
head of the department of legal courses,
Chernihiv National Pedagogical University
named after T.H. Shevchenko
(53, Hetman Polubotok Str., Chernihiv, 14000, Ukraine)

Віхров Сергій Олександрович –

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових дисциплін
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Serhii O. Vikhrov –

candidate of juridical sciences,
associate professor of the department of legal courses,
Chernihiv National Pedagogical University
named after T.H. Shevchenko
(53, Hetman Polubotok Str., Chernihiv, 14000, Ukraine)

Зобов'язання як міжгалузева категорія

Зобов'язання розглядається як міжгалузева загальнотеоретична категорія, що має специфічне вираження в окремих галузях права. Аналізуються загальні характерні ознаки зобов'язання: відносний характер; динамізм – властивість опосередковувати рух суспільних благ; наявність права вимоги управленої сторони та відповідного обов'язку сторони зобов'язаної; подвійна сутність – одночасно бути ідеальною правовою моделлю відповідного відношення та реальним, фактичним втіленням цієї моделі.

Ключові слова: зобов'язання, правові відносини, суспільні відносини, управлена сторона, зобов'язана сторона.

Обязательство рассматривается как межотраслевая общетеоретическая категория, имеющая специфическое выражение в отдельных отраслях права. Анализируются общие характерные признаки обязательства: относительный характер; динамизм – свойство опосредовать движение общественных благ; наличие права требования управомоченной стороны и соответствующего долга стороны обязанной; двойная сущность – одновременно быть идеальной правовой моделью соответствующего отношения и реальным, фактическим воплощением этой модели.

Ключевые слова: обязательство, правовые отношения, общественные отношения, уполномоченная сторона, обязанная сторона.

O.P. Vikhrov, S.O. Vikhrov An Obligation as an Interdisciplinary Category

The category obligation went beyond civil law and is used by the following branches of law: labor, financial, administrative, commercial one and others. Interdisciplinary feature of the category obligation makes urgent the research of it as a general law category. The article aims to deal with an obligation as a category,

identification and analysis of its features following accomplishments of the theory of civil, commercial and other branches of law including general theory of legal relations.

The major features of obligations are proposed and developed in the theory of civil law (relativity, dynamism, proprietary nature, existence of the creditor's right of foreclosure and the respective debtor's duty) and are the basis for identification of specific features of obligation as a general theoretical category with a respective clarification on obligations of other branches of law.

It has been acknowledged that a proprietary nature is not a feature of the obligation as a category of general theory. This feature is inherent not to all the obligations but only to certain branch types such as civil, commercial, budget, tax ones. Obligation in administrative law (administrative agreement, provision of administrative services etc.) does not always have a proprietary nature.

The feature of the obligation, which is concealed in various approaches to the understanding of general theoretical definition of legal relations and is not researched regarding obligations, has been analyzed.

As for the obligation as a type of legal relations their ambiguous understanding has been mentioned and their ambiguous essence has been acknowledged. On the one hand, obligation is a legal model of respective relations in the society, their ideal legal form. On the other hand, obligations are real, factual obligatory relations provided by law which identify parties with mutual rights and duties and are performed in the factual activities.

Conclusion has been made that obligation is an interdisciplinary category of general theory which has a specific expression in certain branches of law. The main features of obligations which are inherent to them irrespective of the branch are the following: i) a relative nature, existence of at least two parties in the obligation one of which has the right and another one a duty; ii) dynamic, an opportunity to initiate the movement of social benefits; iii) existence of the right to demand of the party who has the right and a duty of the certain behavior of the party who is obligated; iv) ambiguous nature which means an ability to be an ideal legal model (legal form) of the relevant relation and to be a real implementation of the model (form) at the same time – an obligatory relation regulated by law.

Keywords: obligation, legal relations, social relations, party with the rights, party with the duties.

Постановка проблеми. Категорія зобов'язання (*obligatio*) сформувалася у добу класичного римського приватного права і вже протягом двох тисячоліть знаходиться в центрі уваги юридичної теорії та практики. Поняття зобов'язання в римському праві означало певного роду правовий зв'язок між конкретно визначеними суб'єктами (персонами). Першим найбільш відомим визначенням зобов'язань є те, що дав Папініан: „*Obligatio est juris vinculum quo necessitate abstringimur alicujus solvendae rei secundum nostrae civitatis jura.*” – „Зобов'язання є правовими ланцюгами, що з необхідністю примушують нас щось виконати на користь іншої особи відповідно до законів нашої держави” (Інституції Юстиніана 1.3.13 pr.) [1]. У наведеному визначенні вже може бути помічено міжгалузевий характер категорії зобов'язання.

У сучасний період ця категорія вийшла за традиційні межі цивільного права й використовується у таких галузях як трудове, фінансове, адміністративне право та інших. У галузях фінансового та господарського права вона отримала легальне закріплення в основоположних кодифікованих актах –

Бюджетному, Податковому та Господарському кодексах України. Все це підтверджує міжгалузевий характер категорії зобов'язання і висуває нові вимоги до її дослідження як загальнотеоретичної категорії. Виявлення, розгляд і науковий аналіз рис та особливостей зобов'язань у зазначеному аспекті, узагальнення і конкретизація теоретичних знань про них як про певні явища суспільного життя необхідні, оскільки дозволяють закласти фундаментальну основу для розробки та обґрунтування практичних пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відносин у суспільстві, зокрема бюджетних, податкових, трудових, господарських та інших. Отже, дослідження зобов'язання як міжгалузевої загальнотеоретичної категорії з цілковитою впевненістю можна віднести до числа важливих наукових і практичних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія зобов'язання переважною мірою знайшла свій розвиток у теорії цивільного права – як вітчизняній, так і зарубіжній [2–6 та ін.], а також в теорії господарського права, де вперше й найбільшою мірою проявився

міжгалузевий характер категорії зобов'язання [7–10 та ін.].

Невирішені раніше проблеми. Проте попри таку увагу до цієї категорії з боку названих галузевих правових наук, аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що зобов'язання як міжгалузєва загальнотеоретична категорія в науці не розглядається, невирішеним залишається вихідне питання про загальні ознаки зобов'язань, що притаманні їм як міжгалузєвій категорії, що є спільними для всіх зобов'язань незалежно від їх галузевої належності.

Мета. Зважаючи на сказане метою цієї статті є розгляд зобов'язання як міжгалузєвої загальнотеоретичної категорії, виявлення та аналіз загальних її ознак на основі використання теоретичних здобутків галузевих правових наук, насамперед цивільного та господарського права, а також загальної теорії права, зокрема теорії правовідносин, адже зобов'язання є одним з видів правовідносин та їм притаманні усі загальні риси останніх.

Виклад основного матеріалу. Сучасна вітчизняна концепція цивільних зобов'язань знайшла закріплення у легальному визначенні цієї категорії, що міститься у ч. 1 ст. 509 Цивільного кодексу України: зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Головними ознаками зобов'язання як цивільного правовідношення, що дозволяють відрізнити його від інших таких правовідносин (зокрема речових), вважають, як правило, наступні: 1) майновий характер, 2) відносний характер, 3) активний характер поведінки зобов'язаних осіб, 4) наявність права вимоги кредитора і відповідного цьому праву обов'язку боржника [3, с. 5–6; 4, с. 8–9]. В останні часи до цих ознак стали відносити ще й динамічний характер зобов'язання [5, с. 24; 6, с. 35 та ін.].

Наведені головні ознаки зобов'язань, запропоновані і розроблені в теорії цивільного права, в цілому вважається можливим покласти в основу виявлення характерних ознак зобов'язань як загальнотеоретичної категорії з відповідними уточненнями щодо зобов'язань іншої галузевої належності. Крім того, вважається доречним

підкреслити й розміщення цих ознак відносно одне одного, розташувавши їх у традиційному порядку, що відображає склад зобов'язання – його суб'єктів, об'єкти, зміст.

Отже, по-перше, відносний характер зобов'язання – відображає його з точки зору суб'єктного складу і проявляється в наявності у зобов'язанні чітко визначених сторін: управненої (кредитора) та зобов'язаної (боржника). У цьому полягає відмінність зобов'язання від правовідносин абсолютного характеру, в яких реалізуються речові права (зокрема, право власності), а управненій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб (усі та кожний). Управнена сторона у зобов'язанні володіє правом, яке зв'язує її не з будь-ким і з кожним, а адресоване лише конкретній зобов'язаній стороні. Цю ознаку ще називають визначеністю осіб (складу учасників) зобов'язального правовідношення. Наприклад, у трудовому праві в зобов'язанні, що впливає з трудового договору, є дві чітко визначені сторони: з одного боку працівник, а з другого – власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа.

По-друге, динамічний характер зобов'язання – відрізняє його від речового правовідношення за критерієм юридичного об'єкта: зобов'язання закріплює (опосередковує) динаміку, переміщення відповідних благ (зокрема, майна, майнових благ) – на відміну від статичних речових правовідносин, які закріплюють присвоєння таких благ. У господарському праві, наприклад, ця ознака відображає функціональне призначення господарських зобов'язань в економіці, характеризує зобов'язання з точки зору їх спрямованості на організацію та здійснення господарського обігу. Адже у юридичних формах цих зобов'язань (і тільки у цих формах) реалізується господарський обіг – процес переміщення товарів (результатів виконаних робіт, наданих послуг) зі сфери виробництва у сферу обігу, і через неї у сферу споживання; у вказаних формах здійснюються й організаційно-господарські (управлінсько-господарські) дії – організація, управління та регулювання господарської діяльності, контроль за нею, забезпечується легітимність суб'єктів господарювання та їх діяльності, захист їх прав та інтересів тощо.

По-третє, майновий характер зобов'язання – характеризує його з точки зору матеріального об'єкта (предмета). У цивільному праві за цією ознакою зобов'язання відрізняють від немайнових цивільних правовідносин. До того ж тут набуває поширення тенденція тлумачити майновий характер зобов'язання у широкому розумінні, стосовно й тих видів матеріальних об'єктів (предметів) зобов'язань, що мають товарну, але не обов'язково речову (матеріальну) форму, – результатів послуг, майнових прав, деяких нематеріальних благ [2, с. 57–59; 5, с. 23 та ін.]. У господарському зобов'язанні матеріальний об'єкт (предмет) вже має більш виражену і конкретизовану товарну форму – вироблені продукція й товари, результати виконаних робіт, наданих послуг, майнові права, певні нематеріальні цінності (нематеріальні активи) тощо. Крім того тут цей об'єкт великою мірою охоплює організаційну складову господарювання і в цілому надає зобов'язанню організаційно-майнового характеру. Майновий (часто грошовий) характер притаманний бюджетним та податковим зобов'язанням (Бюджетний кодекс України, ст. 2; Податковий кодекс України, ст. 14.1.156). Проте зобов'язанням в адміністративному праві (зобов'язанням з адміністративного договору, з надання адміністративних послуг тощо) майновий характер притаманний далеко не завжди. Отже, можна зробити висновок, що майновий характер не є ознакою зобов'язання як загальнотеоретичної категорії, він властивий не всім зобов'язанням, а лише певним їх галузевим видам.

Наступні дві ознаки, що характеризують цивільно-правові зобов'язання, стосовно зобов'язань у цілому вважається доцільним об'єднати в одну, оскільки обидві вони характеризують зобов'язання з точки зору їх змісту й по суті доповнюють та розкривають одна одну. Отже, по-четверте, юридичний зміст зобов'язання складають право вимоги (активна поведінка) управненої сторони і відповідний цій вимозі обов'язок певної (активної або пасивної) поведінки сторони зобов'язаної. Саме така якість зв'язку між управненою і зобов'язаною сторонами належить до вирішальних ознак будь-якого зобов'язання і лежить в основі його природи [8, с. 17; 10, с. 213]. Управненому суб'єктові надається можливість вимагати певної

поведінки від зобов'язаного суб'єкта, а на останнього покладається відповідний обов'язок. Причому, зміст і характер суб'єктивних прав та обов'язків сторін у зобов'язанні зумовлений його видом, підставами виникнення – на відміну від абсолютних правовідносин, де суб'єктивні права й обов'язки сторін спираються, як правило, на норми законодавства, що прямо передбачають види і зміст цих прав та обов'язків. Так, у цивільно-правових зобов'язаннях переважає активний характер поведінки зобов'язаних осіб (обов'язок боржника вчинити певні дії на користь кредитора), що відрізняє їх від речових правовідносин, для яких більш притаманною і характерною є пасивна поведінка (утримання від порушення речових прав). Господарському зобов'язанню також, як правило, притаманні активні (позитивні) дії зобов'язаної сторони, спрямовані на виконання нею вимог сторони управненої. Пасивна поведінка може полягати в утриманні кредитора від створення перешкод боржнику у користуванні ним своїм правом і зазвичай не вичерпує зміст зобов'язання, а виступає як результат або доповнення до позитивних дій суб'єктів. Разом з тим можливість пасивної поведінки досить велика і навіть знайшла відображення в легальному визначенні цієї категорії (Господарський кодекс України, ст. 173).

І, по-п'яте, розглядаючи загальні ознаки зобов'язань, що притаманні їм як і будь-яким правовідносинам відносного характеру, вважається необхідним звернути увагу ще на одну таку їх ознаку, яка криється в різних підходах до розуміння загальнотеоретичного поняття правовідносин, і до цього часу залишається недослідженою юридичною наукою стосовно зобов'язань як виду правовідносин.

Річ у тому, що у сучасному правознавстві категорія правового відношення є не тільки однією з центральних, фундаментальних, а й однією з найбільш складних і суперечливих, дискусійних. З приводу правовідношення в науці продовжують зберігатися невирішені питання: немає єдності в трактуванні його поняття, не вдалося прийти до єдиного пояснення структури цього явища, не реалізовані можливості наукового пізнання правовідношення стосовно до його ролі у механізмі здійснення суб'єктивних прав і виконання відповідних обов'язків його учасниками тощо [11, с. 372; 12, с. 13].

На сьогодні можна виділити два найбільш поширених розуміння поняття правовідношення. Згідно з першим правовідношення трактується як фактичне (конкретне, реальне) суспільне відношення, що врегульоване нормою права (має правову форму і є результатом реалізації норми права) [13, с. 45, 51; 11, с. 373; 14, с. 18 та ін.]. Інше розуміння є більш складним. Згідно з ним правовідношення визначається як вид суспільного відношення, що виникає в результаті впливу норми права на фактичне, реальне відношення у суспільстві (є результатом дії вимог норм права на відносини між різними суб'єктами) і виступає ланкою, яка опосередковує (регулює) зв'язок між нормою права і відповідним фактичним відношенням у суспільстві [15; 16, с. 336; 11, с. 373; 17, с. 190].

Принципове розходження у наведених визначеннях полягає у різному підході до вирішення питання про співвідношення фактичних відносин у суспільстві та правових відносин. У першому з них правовідносини розглядаються як вид фактичних відносин у суспільстві, як результат реалізації права й ототожнюються з реальною правовою поведінкою суб'єктів. У другому правовідносини представлені в якості особливого виду суспільних відносин, функціональним призначенням яких є конкретизація вимог правових норм до реальних життєвих обставин шляхом визначення учасників фактичних відносин у суспільстві, їх взаємних прав та обов'язків, умов, засобів і наслідків реалізації цих прав та обов'язків. Друге визначення, як уявляється, є більш коректним, адже під суспільними відносинами слід розуміти не фактичні відносини у суспільстві, а узагальнені стійкі форми життєвих процесів, що відображають не саму реальну діяльність (поведінку), а тільки її форму і результат, виступають складовою механізмом регулювання реальної діяльності [18, с. 58; 10, с. 18]. Суспільні відносини у зв'язку з правовідносинами слід розглядати як спосіб стабілізації та універсалізації цінних, значущих для людей, суспільства, держави моделей (типів) взаємодії, здатних призвести до передбачуваних результатів [19, с. 19].

На більшу обґрунтованість другого визначення вказує головним чином те, що право не може регулювати суспільні відносини, які є

узагальненими формами життєвих процесів. Право регулює фактичну поведінку людей, їхню конкретну діяльність. Суспільні ж відносини є об'єктивними, не залежать від волі і свідомості людей. Це стосується як матеріальних виробничих відносин базисного типу, що визнається безперечним, так і відносин надбудовних, ідеологічних. Окремо взяті з останніх одиничні відносини як акти фактичної реальної поведінки можуть регулюватися правом, тобто виникати, змінюватися, припинятися під впливом правових норм. Але у своїй сукупності, що відображає результат узагальнення досвіду взаємодії багатьох поколінь людей, ці ідеологічні відносини набувають якості суспільних відносин, стають об'єктивними, і не можуть постійно регулюватися правом [9, с. 66–67; 10, с. 20].

У цьому плані вважається переконливою думка вчених-правознавців, які, розглядаючи правовідносини як різновид суспільних відносин, трактують останні незалежно від їх індивідуальної визначеності як масовидну структурну сукупність постійно повторюваних конкретно-історичних соціальних зв'язків, залежностей і розмежувань між суб'єктами, що виникає в результаті й у ході суспільно значущої предметної діяльності [20, с. 84]. Відповідно і правові відносини як різновид суспільних відносин не можуть вважатися індивідуально визначеними, вони формуються у процесі практичної діяльності багатьох людей та існують у кінцевому підсумку у вигляді стійких програм діяльності суб'єктів, що виконують певні функції в системі суспільного виробництва [21, с. 54–56].

Правовідносини обумовлюють форму і зміст конкретної реальної поведінки суб'єктів права, впливають на цю поведінку в напрямі, відповідному до правової норми. У формі правовідношення держава пропонує (встановлює, закріплює) певну (дозволену, бажану чи необхідну) модель поведінки суб'єктів [20, с. 106–108], а також забезпечує реалізацію цієї моделі відповідними державними засобами, у тому числі й засобами державного примусу [22, с. 41–42; 23, с. 81]. Як справедливо відзначається в літературі, у самому загальному розумінні статус правового для суспільних відносин означає те, що законодавець прагне встановити «правові програми» поведінки у вигляді прав, свобод, обов'язків тощо потенційним учасникам

суспільно значущої ситуації, створити можливі умови для адекватної реалізації цих програм, а також передбачити і знайти оптимальний спосіб законного й обґрунтованого розв'язання можливого конфліктного прояву в рамках певного відношення [14, с. 10].

Правовідносини регулюють фактичні відносини – визначають їх можливих учасників, зміст, підстави виникнення, засоби забезпечення тощо. Кожне з таких фактичних відносин, взяте окремо, є індивідуально-неповторним, оскільки щоразу воно відтворюється різними суб'єктами у різних фактичних ситуаціях. Загальні ж правила, за якими виникають, існують, змінюються і припиняються ті чи інші фактичні відносини, узагальнені в категорії правовідносин.

У той же час не можна відкидати й перше з наведених поширених розумінь правових відносин – як фактичних (конкретних, реальних) відносин у суспільстві, врегульованих нормами права. Попри відзначені теоретичні некоректності, таке розуміння, як свідчить зміст наведених наукових джерел, отримало поширення в теорії права, є корисним та пізнавальним у процесі правового навчання і правового виховання, адекватним і корисним у практичному застосуванні.

Тим більше, що обидва наведених поширених визначення правового відношення об'єднує істотна загальна характеристика: правовідношення – специфічний результат впливу норми права на фактичні суспільні відносини. Хоча відповідно до викладеного вище цей висновок потребує певного уточнення. В рамках першого з наведених визначень (правовідношення як врегульованого правом відношення у суспільстві) зазначений результат виступає як кінцевий. Якщо виходити з другого визначення цього поняття, правовідношення слід розуміти в якості засобу або стадії регулювання фактичних відносин у суспільстві.

Отже, у загальній теорії права категорія правовідносин тлумачиться неоднозначно: як спосіб чи стадія, або як результат реалізації юридичної норми. У галузевих правових дослідженнях науковці, зважаючи на складність і неоднозначність цієї категорії, або виходять з одного з найбільш поширених і простих її розумінь як суспільного відношення, врегульованого нормою права [23, с. 4 та ін.], або намагаються уточнити її галузеву специфіку

відповідно до предмету дослідження на підставі загальнотеоретичних висновків і положень, критично оцінюючи їх дискусійні моменти [10; 24; 25 та ін.].

Усе сказане щодо правових відносин у рівній мірі стосується й зобов'язань як відносного (зобов'язального) їх виду.

Тобто, можна сказати, що стосовно категорії зобов'язань як виду правовідносин є підстави вести мову про їх подвійне розуміння: практично-прикладне та суворо наукове. Перше полягає в тому, що зобов'язання втілюють реальні, фактичні зобов'язальні відносини, в яких конкретно, персонально визначені учасники (суб'єкти) наділені взаємними правами й обов'язками та реалізують ці права й обов'язки в реальній суспільній діяльності. Згідно з другим зобов'язання виступають в якості пропонованої суспільством (державою) правової моделі відповідних зобов'язальних відносин, їхньої ідеальної правової форми. Вони визначають сукупність персональних прав та обов'язків суб'єктів (учасників, сторін) зазначених відносин, якими ті володіють на підставі норм права, та є формою здійснення (реалізації) права, засобом правового впливу на фактичні зобов'язальні відносини.

Останнє не можна не враховувати, адже правові норми втілюються в життя у поведінці конкретних суб'єктів. Загальні приписи норм права індивідуалізуються через правовідносини (зобов'язання) для суб'єктів права та зумовлюють їхню правову поведінку. Необхідність індивідуалізації загальних прав та обов'язків пов'язана з виникненням для конкретних суб'єктів певних обставин (юридичних фактів), на які вказує правова норма, з якими вона пов'язує виникнення у суб'єкта відповідних індивідуальних прав та обов'язків – і виникнення відповідних правовідносин (зобов'язань).

Тобто, стосовно зобов'язань виходячи з їх подвійного розуміння є підстави констатувати, що вони мають подвійну сутність. З одного боку вони виступають в якості правової моделі відповідних відносин у суспільстві, їхньої ідеальної правової форми. З другого, під зобов'язаннями розуміються реальні, фактичні зобов'язальні відносини, врегульовані нормами права, в яких конкретно визначені учасники (суб'єкти) наділені взаємними правами й

обов'язками та реалізують ці права й обов'язки в реальній суспільній діяльності.

Висновки. Спираючись на сказане можна зробити висновок, що категорія зобов'язання є міжгалузевою загальнотеоретичною категорією, яка має специфічне вираження в окремих галузях права. Загальними характерними ознаками зобов'язань, що притаманні їм незалежно від галузевої належності, є такі: 1) відносний характер, наявність у зобов'язанні принаймні двох учасників, сторін – управненої та зобов'язаної; 2) динамізм, властивість опосередковувати рух суспільних благ; 3) наявність права вимоги управненої сторони і відповідного цій вимозі обов'язку певної поведінки сторони зобов'язаної; 4) подвійна сутність – властивість виступати в якості

ідеальної правової моделі (правової форми) відповідного відношення й одночасно бути реальним, фактичним втіленням цієї моделі (форми) – зобов'язальним відношенням, врегульованим нормою права.

Подальші дослідження зобов'язання в якості міжгалузевої категорії пов'язані, як уявляється, з поглибленим аналізом його властивостей як одного з видів правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Институции Юстиниана [пер. с лат. Д. Расснера] / под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Гомсинова. – М. : Зерцало, 1998. – 400 с.
2. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 416 с.
3. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
4. Зобов'язальне право: теорія і практика / [О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін.] ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 810 с.
5. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.03 / Т. В. Боднар ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005 – 442 с.
6. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т. С. Ківалова ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 458 с.
7. Танчук И. А. Хозяйственные обязательства / И. А. Танчук, В. С. Ефимочкин, Т. Е. Абова. – М. : Юрид. лит., 1970. – 218 с.
8. Подцерковный О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики : моногр. / О. П. Подцерковный. – К. : Юстиніан, 2006. – 424 с.
9. Хозяйственное право : учебник / под ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – 912 с.
10. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини : моногр. / О. П. Віхров. – К. : Видавничий дім „Слово”, 2008. – 512 с.
11. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : учебник / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 576 с.
12. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права : моногр. / Ю. И. Гревцов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 128 с.
13. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении : моногр. / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
14. Правоотношения и их роль в реализации права / под ред. Ю. С. Решетова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 108 с.
15. Толстой Ю. К. Еще раз о правоотношении / Ю. К. Толстой // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1969. – № 1. – С. 32–36.

16. Общая теория государства и права : учебник : т. 2 / отв. ред. В. С. Петров, Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 416 с.
17. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. В. В.Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
18. Знаменский Г. Л. Хозяйственный механизм и право : моногр. / Г. Л. Знаменский. – К. : Наукова думка, 1988. – 160 с.
19. Гревцов Ю. И. О юридико-догматических химерах в современном российском правоведении / Ю. И. Гревцов, Е. Б. Хохлов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 5–22.
20. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений : моногр. / Ю. Г. Ткаченко. – М. : Юрид. лит., 1981. – 176 с.
21. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе : моногр. / Е. В. Бурлай. – К. : Наукова думка, 1987. – 92 с.
22. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву : сб. статей / отв. ред. О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – С. 21–64.
23. Карасева М. В. Финансовое правоотношение : моногр. / М. В. Карасева. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 2001. – 288 с.
24. Харитоновна О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) : моногр. / О. І. Харитоновна. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 328 с.
25. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : моногр. / В. Ю. Уркевич. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 496 с.

References

1. Institutions of Justinian [transl. from Latin by D. Rassner] / ed. L. L. Kofanov, V. A. Tomsinov. – М. : Zertsalo, 1998. – 400 p.
2. I. B. Novitskii, General Study on Duties / I. B. Novitskii, L. A. Lunts. – М. : Gosyurizdat, 1950. – 416 p.
3. O. S. Ioffe, Law of Obligation / O. S. Ioffe. – М. : Yurid. lit., 1975. – 880 p.
4. Law of Obligation: Theory and Practice / [O. V. Dzera, N. S. Kuznetsova, V. V. Luts and others] ; ed. by O. V. Dzera. – К. : Yurinkom Inter, 2000. – 810 p.
5. T. V. Bodnar, Theoretical Issues of Performance of Contractual Obligation (Civil Law Aspects) : thesis ... of doctor of juridical sciences : 12.00.03 / T. V. Bodnar ; Taras Shevchenko National University of Kyiv. – К., 2005. – 442 p.
6. T. S. Kivalova, Obligation of Indemnity under Civil Legislation of Ukraine: Theoretical Issues : thesis ... of doctor of juridical sciences : 12.00.03 / T. S. Kivalova ; Odessa National Academy of Law. – Odessa, 2008. – 458 p.
7. I. A. Tanchuk, Commercial Obligations / I. A. Tanchuk, V. S. Efimochkin, T. E. Abova. – М. : Yurid. lit., 1970. – 128 p.
8. O. P. Podtserkovnyi, Money Liabilities of Commercial Background: Issues of Theory and Practice : monograph / O. P. Podtserkovnyi. – К. : Yustinian, 2006. – 424 p.
9. Commercial Law : textbook / ed. by V. K. Mamutov. – К. : Yurinkom Inter, 2002. – 912 p.
10. O. P. Vikhrov, Organizational and Commercial Relations : monograph / O. P. Vikhrov. – К. : Publishing House “Slovo”, 2008. – 512 p.
11. M. I. Abdulaev, Issues of Theory of State and Law : textbook / M. I. Abdulaev, S. A. Komarov. – Saint Petersburg : Piter, 2003. – 576 p.
12. Yu. I. Grevtsov, Legal Relations and Exercise of the Right : monograph / Yu. I. Grevtsov. – L. : Publishing House of Leningrad University, 1987. – 128 p.
13. R. O. Khalfina, General Studies on Legal Relations : monograph / R. O. Khalfina. – М. : Yurid. lit., 1974. – 351 p.

14. Legal Relations and Their Role in the Exercise of the Right / ed. by Yu. S. Reshetov. – Kazan : Publishing House of Kazan University, 1993. – 108 p.
15. Yu. K. Tolstoi, More on Legal Relations / Yu. K. Tolstoi // Izvestiia vysshykh uchebnykh zavedenii. Pravovedenie (Bulletin of Higher Education Establishments. Legal Studies). – 1969. – No. 1. – Pp. 32-36.
16. General Theory of State and Law : textbook : 2 vol. / resp. ed. V. S. Petrov, L. S. Yavich. – L. : Publishing House of Leningrad University, 1974. – 416 p.
17. General Theory of State and Law : textbook / ed. by V. V. Kopeichikov. – K. : Yurinkom Inter, 2001. – 320 p.
18. G. L. Znamenskii, Commercial Mechanisms and Law : monograph / G. L. Znamenskii. – K. : Naukova Dumka, 1988. – 160 p.
19. Yu. I. Grevtsov, On Juridical and Dogmatic Chimeras in Modern Russian Jurisprudence / Yu. I. Grevtsov, E. B. Khokhlov // Izvestiia vysshykh uchebnykh zavedenii. Pravovedenie (Bulletin of Higher Education Establishments. Legal Studies). – 2006. – No. 5. – Pp. 5-22.
20. Yu. G. Tkachenko, Methodological Issues of the Theory of Legal Relations : monograph / Yu. G. Tkachenko. – M. : Yurid. lit., 1981. – 176 p.
21. Ye. V. Burlai, Legal Norms and Legal Relations in Socialistic State : monograph / Ye. V. Burlai. – K. : Naukova Dumka, 1987. – 92 p.
22. O. S. Ioffe, Disputable Issues of Studies on Legal Relations / O. S. Ioffe // Essays on Civil Law : coll. of articles / resp. ed. O. S. Ioffe. – L. : Publishing House of Leningrad University, 1957. – Pp. 21-64.
23. M. V. Karaseva, Financial Legal Relations : monograph / M. V. Karaseva. – M. : NORMA-INFRA-M, 2001. – 288 p.
24. O. I. Kharitonova, Administrative and Legal Relations (Issues of Theory) : monograph / O. I. Kharitonova. – Odesa : Yurid. lit., 2004. – 328 p.
25. V. Yu. Urkevych, Issues of the Theory of Agrarian Legal Relations : monograph / V. Yu. Urkevych. – Kh. : Kharkiv yurydychnyi, 2007. – 496 p.